

Ірина Еткіна

СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1918 р.: ПРИЧИНИ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ

Розглянуто проблему поділу Чернігівської губернії у 1918 р. між Українською державою гетьмана П. Скоропадського та Радянською Росією. Висвітлюються селянські повстання в обох частинах губернії.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, більшовицький режим, селянські повстання.

1917–1921 рр. стали часом тривалої та глибокої кризи легітимності влади. Крім політичної боротьби в українських містах, посилювалися непоко́ра й опір селянства будь-якій центральній владі¹. Значення повстанської активності в революційних подіях навряд чи можна переоцінити, оскільки подекуди вона вирішувала долю політичних сил та режимів.

Сьогодні, коли в умовах війни зі східним сусідом в Україні діють парамілітарні загони, інтерес до тематики повстанського руху значно зростає. Так, нещодавно вийшло друком колективне науково-популярне видання під дещо провокативною назвою «Війна з державою чи за державу?», яке об'єднало напрацювання істориків щодо повстанських рухів 1917–1921 рр.² Авторському колективу вдалося показати різноманіття та різновекторність повстанських рухів революційної доби. Характерно, що сучасні дослідники розширили хронологічне поле тематики: студія В. Лободаєва висвітлює вільнокозачий рух 1917–1918 рр., Ю. Митрофаненко досліджує українську отаманщину в 1918–1919 рр.³ Селянським антикомуністичним рухом на Лівобережній Україні у 1919–1921 рр. плідно займається П. Ісаков⁴.

Однак селянський рух у Чернігівській губернії у 1918 р. залишається практично недослідженим. Дана розвідка започаткує заповнення цієї прогалини. Питання спрямованості селянського повстанського руху на Чернігівщині у 1918 р. особливо важливе, оскільки тут збіглися в часі два протилежні режими. 144 волості Чернігівської губернії (з 187 дореволюційних) перебували у складі Української держави гетьмана П. Скоропадського. А 43 волості (об'єднані у 5 повітів) перебували у складі Чернігівської губернії з центром, як це не парадоксально, у м. Почепі, де перебував Чернігівський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та солдатських депутатів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Таким чином, у свідомості селянства Чернігівщини була альтернатива, вибір між двома наявними системами взаємин влади і суспільства. Такий унікальний і вкрай складний для населення губернії збіг обставин дозволяє розглянути у регіональному аспекті ментальні, правові, політичні погляди сільського населення у ставленні до обох режимів водночас, що й стали причинами селянських повстань.

Передусім варто окреслити проблеми адміністративно-територіального поділу губернії у 1918 році. 3 березня, підписавши у Бресті мирну угоду з Центральними державами, РСФРР визнала суверенність України. Тимчасово за угодою 4 травня за участі представників німецького командування роль кордону між Україною і Росією відіграла демаркаційна смуга («нейтральна зона»). Її південна межа проходила

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

територією Чернігівської губернії через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів. Але підписання офіційних угод за посередництва Німеччини не завадило більшовикам приборати і «нейтральну зону», і територію Української держави, що з нею межувала, до своїх рук, наділивши адміністративно-територіальним устроєм загального зразку Радянської Росії.

Практично це означало, що Чернігівських губерній стало дві: одна на основній території Чернігівщини, що увійшла до Гетьманату Скоропадського, до неї додатково були приєднані частини Гомельського, Путивльського та Рильського повітів (перший – Могилівської губернії, два інші – Курської)⁵. За демаркаційною лінією опинились 43 волості Чернігівської губернії, що практично входили до складу Радянської Росії. У нашому розпорядженні є фінансовий документ – кошторис видатків волосних земельних відділів Чернігівської губернії на друге півріччя 1918 р.⁶ Порівняння даного документа з територіальним поділом губернії на 1917 р.⁷ дозволяє стверджувати, що Мглинський повіт повністю опинився у складі Чернігівської губернії в межах РСФРР та був поділений на Мглинський та Почепський; там же опинилися 8 з 12 волостей Стародубського повіту, 12 з 14 волостей Суразького, а також 6 з 12 волостей Новгород-Сіверського повіту під назвою Середино-Будського повіту.

Прибрати всю цю територію до своїх рук більшовикам вдалося не відразу. Завідуючий повітового земельного відділу Суразького виконкому у своїй доповіді скаржився, що впродовж кількох місяців заважало працювати «роздвоєність в сенсі приєднання до України чи до Великої Росії», внаслідок чого комітети замінялися відділами, відділи комітетами, і все це відбувалося стихійно, існувала постійна загроза наступу німецьких військ. «З огляду на прикордонне становище, – зазначалося в доповіді, – у нас був великий вплив військових частин вкрай підозрілої якості, в результаті чого залишилися банди, котрі наводять порядки по-своєму, громлячи і розділяючи все». Далі доповідач уточнював, що в повіті орудували Романівські та Демидівські банди⁸. Однак ці складні обставини не завадили більшовикам створити всі місцеві органи влади за зразком Радянської Росії: з'їзди рад, у тому числі повітові, Чернігівський губвиконком у м. Почепі, повітові виконкоми, їхні земельні відділи для впровадження більшовицької земельної політики, які налагодили зв'язок з комісаріатом землеробства РСФРР з Москви, з Пречистенського бульвару, 6, приходили телеграфні накази (зі штемпелями, що засвідчували приналежність місцевих органів влади до Російської Федерації) з ідеями, що «було б добре, якби приєднати всі інші повіти Чернігівської губернії і утворити єдину адміністративну одиницю для спільних робіт»⁹. З більшовицької точки зору кордони завжди можна було легко пересунути, зважаючи на наближення світової революції. Сьогодні такі дії більшовиків цілком підпадають під визначення «гібридна війна» з УНР, пізніше Українською державою гетьмана П. Скоропадського.

Те, що відбувалося на півночі Чернігівщини у 1918 р., складно назвати навіть політикою «воєнного комунізму», швидше відсутністю будь-якої політики та владою озвірілої черні. Залізничники Новозибківського шляху, що знаходився на прикордонні, скаржилися, що «якби записувати всі бешкети, насильства, розстріли, знущання словом і ділом наймитів Леніна з амністованих каторжників, не вистачило б цілого номеру Чернігівської земської газети»¹⁰.

Найбільше тероризував населення більшовик П. Б. Шимановський, який у 1917 р. був есером та їздив до членів Тимчасового уряду Чернова та Авксентьєва, оскаржуючи рішення Чернігівського губернського виконавчого комітету позбавити його посади Мглинського повітового комісара¹¹. Чотири загони, набрані ним зі злочинного елемента, проводили безконтрольні ревізії хліба та худоби, грабували та гвалтували, проводили невмотивовані арешти, звільняючи людей лише за викуп. Гроші з казначейства Шимановський витрачав на ці загони, організувавши у Мглині склад зброї, і оголосив «загальну мобілізацію», переконуючи населення воювати з Україною. Рада робітничих та селянських депутатів у Мглині не обиралася, а призначалася П. Шимановським. Усіх, хто не дотримувався більшовицької ідеології, він звідти виганяв. Селяни, не в силах далі терпіти таку владу, кілька разів намагались протестувати, але натопт роз-

ганяли. Цікаво, що 3 січня 1918 р. селянський з'їзд ухвалив приєднати Мглинський повіт до України на умовах переобрання Центральної Ради¹². А вже через 3 місяці, 31 березня 1918 р. все населення Мглинського повіту, в основному селяни, влаштувало зібрання делегатів (від кожних 20 осіб по 1) для обговорення питання про приєднання до України та повалення влади ради робітничих та селянських депутатів (жодні умови до Центральної Ради вже не висувалися). У цей час з Унечі приїхав загін кавалерії на чолі з Шимановським. Він дав команду стріляти у натовп з кулеметів, виставлених у вікнах ради. Відразу вбили 6-х, поранили 15. Але розлючений натовп не здався, а лише щільніше оточив будинок, а коли врешті Шимановський вийшов на переговори, то був буквально розтерзаний. Селяни захопили склад зброї, де зберігалось 3 тисячі гвинтівок. Після тригодинного бою з повстанцями рада здалася, її члени та залишки червоноармійців були запроторені до тюрми.

Далі був створений загін самооборони, що очолили штабс-капітан N та підпоручик K, що мали військовий досвід (на жаль, нам не відомо, хто приховувався за цими криптонімами). Повстанці дізналися, що неподалік у лісі чатували близько 300 червоноармійців, яким Шимановський обіцяв уночі віддати Мглин на різню та пограбування. 1 квітня ці червоноармійці на чолі з місцевим кримінальним авторитетом (мав судимість за розбої) Лобановим підійшли до Мглина і стали вимагати здачі зброї. Повстанці, знаючи, що пощади не буде, відмовилися її складати. Натомість послали делегатів для переговорів у Брянськ та Унечу до більшовиків. В Унечі представників повстанців розстріляли, а з Брянська прислали на допомогу Лобанову загін у 700 осіб з артилерією та кулеметами. 2 квітня стався бій між повстанцями та більшовицькими військами. Повстанці воювали, допоки вистачало набоїв. Потім населення розсіялося по домівках, а керівники втекли через Орлівську губернію до Брянська. Блукаючи територією Росії та Білорусі, зайвий раз переконувалися: скрізь голод, анархія та насильства більшовиків над населенням. Цікаві, як на сьогоднішній день, враження вони отримали у Москві: у місті голод, хліб по картках, москвичі зляться на українців і погрожують іти на них, щоб відняти хліб. Пізніше керівники повстання дізналися, що більшовицькі загони вирізали та пограбували кілька родин у Мглині, крім того, 30 осіб було вивезено до Брянська та розстріляно. У містечку стояли близько 100 озброєних більшовиків та анархістів, що продовжували тероризувати населення. 16 квітня подібне антибільшовицьке повстання спалахнуло у Суражі, але також було придушене загонами більшовиків з Унечі¹³.

Інформаційна складова «гібридної війни» також була наявна. При штабі західного фронту більшовиків видавалася газета «Боротьба з контрреволюцією», яка вже за кілька днів відреагувала на селянське повстання у Мглині статтею «Ще одна жертва», де зазначалося, що Шимановського вбито білогвардійцями, підкупленими буржуазією. Цю думку керівники повстанців оскаржували через Чернігівську земську газету, переконуючи, що Шимановського вбито демократією, яка не в силах була терпіти деспотичну та безглузду владу більшовиків.

Таким чином, антикомуністичні повстання селянства на Чернігівщині мали місце вже у перші місяці по приходу більшовиків. Навіть більшовики В. Щербаков і В. Биструков визнавали, що перед їхнім відступом відбувались антибільшовицькі заворушення, і німці просувались по території Чернігівщини майже безперешкодно¹⁴. Наприклад, у Козельці загін Вільного козацтва, «організований гімназистами та куркульськими синками», напав на комісара Дюкова, заарештував його та посадив у тюрму. Під ярликами «куркуль» чи «куркульський синок» комуністична пропаганда приховувала найпрацездатніше сільське населення, що хотіло захистити своє право на приватну власність. У північних повітах Чернігівської області влада більшовиків залишалася впродовж усього 1918 р., переповнюючи чашу терпіння селянства, що вилилося у більш потужні селянські виступи. Формувалася модель, за якою повстанський рух діяв уже у 1919–1921 рр. Для неї був характерний локальний характер, спроба захистити винятково свій невеликий район, відсутність взаємодії навіть між повстанцями сусідніх повітів. Але вже перші місяці перебування більшовиків при владі на Чернігівщині показали, що селянство не сприймало їхню ідеологію і, тим більше,

не готове було віддавати комуністичній державі результати своєї важкої праці в ім'я якихось абстрактних цінностей рівності.

Дві Чернігівські губернії жили за протилежним сценарієм. На основній території губернії у складі Гетьманату П. Скоропадського влада намагалася повернути до-революційний порядок землеволодіння, відновити поміщицьку власність на землю. Здавалося б, все зрозуміло: після року революційних змагань такі кроки прийдуться не до смаку більшості населення краю. Влада Конотопського повіту Чернігівської губернії на чолі з повітовим комісаром Бойком та місцеві комітети найвпливовіших соціалістичних партій подали німецькій військовій владі доповідну записку. У ній виступили проти відновлення поміщицької власності на землю, а переворот у Києві назвали «змовою купки реакційно налаштованих поміщиків та німецьких властей, що йшов у розріз з настроями широких народних мас», бо «розподіл захопленої колись польським та російським дворянством у українських селян землі є актом історичної справедливості стосовно селянства». Гетьманату П. Скоропадського пророкували: «У селянства знайдеться сотня способів не допустити поміщиків до їх колишніх маєтків, завадити обробці земель, або врешті-решт, знищити посіви. Влітку ми можемо стати свідками моря вогню на наших широких полях та, як наслідок, широкого голоду. Це селянин зробить без будь-якої агітації, йдучи за інстинктом самозахисту»¹⁵.

Однак кореспондент Чернігівської земської газети під псевдо «Полевой цветок» побачив зовсім іншу реакцію селянства: «Населення спочатку не вірило, що Центральної Ради вже нема, але коли дізналися з грамоти про ситуацію – посмішка осяяла багато облич, і було чути, як губи шепотіли: «Слава Богу, слава Богу»... По селах з'явилися каральні загони, в числі яких було не мало червоноармійців, і почалась нова епоха»¹⁶. Причина радості – не в новій земельній політиці, а в сподіваннях припинити анархію, самодурство земельних комітетів, більшовицьку навалу і перейти до мирної праці.

До мирної праці перейти не вдавалося – заважали каральні загони німців і місцевих «гайдамаків», найнятих за гроші. Серед таких гайдамаків селяни впізнавали і колишніх поліцейських, і вчорашніх червоноармійців. Відновлення приватної власності на землю здійснювалося репресивними методами. Лише в серпні 1918 р. гетьманський уряд розгледів беззаконня на селі, і новий міністр внутрішніх справ П. Кістяківський наказав губернським старостам припинити діяльність утримуваних на приватні кошти каральних загонів, які «без потреби тільки дратують людність»¹⁷. В очах селянина каральні акції дискредитували не лише владу Української держави гетьмана П. Скоропадського, а й саму ідею національної державності. Адже селяни осмислювали події з притаманною їм безпосередністю: «були більшовики, ми їх боялися, прийшли українці – змушені боятися ще більше»¹⁸. Сількори Чернігівської земської газети наголошували, що для багатьох поміщиків відшкодування їхнього майна перетворилося на відверту спекуляцію та спосіб наживи, хоча від анархії 1917 р. постраждали і селянські господарства. Отже, ні про яку класову співпрацю, передбачену правилами про діяльність земельних комісій, не йшлося. На вимогу земельних комісій селянство повертало захоплені поміщицькі землі та майно під страхом репресій та тиском німецьких гарнізонів, а не через визнання власної провини. Тимчасові земельні комісії не бачили різниці у тому, хто реквізував худобу чи продовольство власників: органи Тимчасового уряду, прийшли червоноармійці, збільшовичені банди чи місцеве населення – всю відповідальність поклали на селян, при чому методом кругової поруки, не доводячи провини кожного з них.

Частково під тиском окупаційних військ, частково від страху перед поверненням анархії та більшовицького терору селянин похмуро сплачував реквізиції, контрибуції, просив владу зменшити продрозкладку на село та врятувати від голоду. Основна частина губернії в складі Гетьманату П. Скоропадського знаходилась принаймні в якомусь правовому полі, хоча подекуди воно абсолютно не влаштувало селянство. Але одна справа бути невдоволеним, інша – брати в руки зброю.

Гетьман П. Скоропадський у спогадах писав, що зовсім не багато селян готові були повставати у 1918 р., вважаючи таких «бездомною гололотою». Хоча він визнавав, що і влада була не налагоджена, і поміщики намагалися помститися селянам, і політика

німців та австрійців не сприяла повазі селян до Української держави, але була хоч якась влада, і намічався порядок, господар був впевнений, що результат праці не буде відібрано¹⁹.

Саме з цих причин антигетьманське повстання на Чернігівщині, організоване більшовиками, не стало масовим. Більшовицький військовий штаб Чернігівщини на чолі з М. Кропив'янським наважився на початку серпня розпочати збройне повстання, центром якого став Ніжинський повіт. Преса повідомляла, що повстанцями живцем закопано в землю вісьмох заможних селян с. Дроздівки і спалено с. Мильники через небажання місцевих жителів підтримати повстання. Місцевими керівниками цього повстання на Ніжинщині були брати Точоні. П. Точоний згадував, як у серпні 1918 р. у с. Верківці «Частина наших хлопців розповзлась по селу ловити куркулів. Один з куркулів, на прізвище Попович, чинив опір. По нас застрочили кулемети. Ми перестріляли його родину: двох синів, жінку, доньку. Коли наші відступали, прийшлося розстріляти частину куркульства і офіцерів. Їх було близько 20 осіб. Жінок залишили»²⁰. З цих щиросердних зізнань більшовика ми можемо зробити висновок, що велика частина села не підтримувала повстання, більше того, заможні селяни чинили йому відчайдушний опір.

Часто траплялося так, що від партизанських дій більшовиків страждало все селянство. Німці доценту спалили 415 помешкань у с. Вороб'ївці Новгород-Сіверського повіту після того, як більшовицький загін на початку серпня відкрив кулеметний вогонь по тих будинках, де були розквартировані німецькі солдати. Селянам заборонили відбудовуватися та збирати врожай, були заарештовані кілька жителів, з них 6 осіб розстріляні²¹. За таким же сценарієм розгорталась подія в с. П'ятовськ Стародубського повіту: більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене²². Дуже типову реакцію на більшовицьке повстання продемонстрували селяни с. Ковчин Чернігівського повіту: шість озброєних людей примусили церковного сторожа дзвонити в дзвони, щоб скликати селян на сход. Темна селянська маса, яка нездатна розібратися у всіх політичних змінах, а до того ще й залякана останніми подіями, на всі пропозиції та запитання уперто мовчала. Сход мав дуже сумний вигляд. Промови «представників армії спасіння», що підбурювали селян на повстання, ґрунтувались лише на одному: «нам Московія все дасть». Але ця трагікомедія продовжувалася недовго, бо стали наближатися німецькі війська²³. Таким чином думка більшовика Биструкова про те, що після всіх німецьких та гайдамацьких езекуцій підняти селянство проти гетьманської влади не складе великого труда²⁴, виявилась хибною.

Повітовий керівник з Чернігівщини звітував, що антиурядові анархістські елементи становлять незначну частину населення повіту, оскільки банди складають максимум кілька сотень осіб, їхні керівники застосовують примусову, під загрозою смерті, мобілізацію, яка все одно закінчується втечею мобілізованих, все інше населення втомлене анархією і чекає на спокій, що забезпечить фізичне існування та мирну працю... Своєю лояльністю ця частина населення довела тим, що за першим наказом німецького командування вона здала зброю і зі своїми чисельними скаргами звернулася до німців, шукаючи у них захисту²⁵.

Отже, у 1918 р. селянство Чернігівської губернії опинилося як між молотом та ковадлом між двома режимами: авторитарною моделлю влади гетьмана Скоропадського, яка в очах селянства відверто дискредитувала ідею української державності свавіллям каральних загонів, несправедливістю завищених контрибуцій та відверто здириницькою продовольчою політикою, та неприхованим терором більшовиків на півночі губернії. Якщо основна частина губернії керувалась несправедливими з точки зору селянина законами, що повертали село в дореволюційний час, то революційна доцільність на півночі виявилась для селянина страшнішою, змушувала масово покидати насиджені місця. Селянський рух у більшовицькій частині був потужнішим та відчайдушнішим, повстанцям вдавалося на кілька днів звільнити повітовий центр, але більшовики, не вагаючись, його придушували. Маючи таку альтернативу, основна частина селянства губернії все ж залишалася з Українською державою, хоча відверто була не в захваті від неї.

1. Лободаєв В. Вільне селянство від самооборони до повстання (весна 1917 – літо 1918 рр.) // Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017. – С. 22.
2. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017.
3. Українська отаманщина 1918–1919 рр. – Кропивницький, 2016.
4. Ісаков П. М. Загальна характеристика селянських повстанських антикомуністичних загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині протягом 1919–1923 рр. // 36. наукових праць Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. – 2011. – С. 75-80.
5. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 сентября. – С. 4.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 61–62.
7. Списокъ селеній и городовъ Черниговской губерніи по уѣздам и волостямъ. – Чернигов: Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – 67 с.
8. ДАЧО, ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 2.
9. Там само. – Арк. 9.
10. Черниговская земская газета. – 1918. – 12 июня. – С. 4.
11. Известия Черниговского исполнительного комитета. – 1917. – 2 сентября. – С. 3–4.
12. Черниговская земская газета. – 1918. – 22 февраля. – С. 4.
13. Черниговская земская газета. – 1918. – 20–27 апреля. – С. 11–12.
14. Щербаков В. К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині. – Чернігів, 1927. – С. 64; Быструков В. Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 114–115.
15. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України), ф. 371, оп. 2, спр. 31, арк. 2–3;
16. Черниговская земская газета. – 1918. – 11 октября. – С. 6–7.
17. Черниговская земская газета. – 1918. – 23 августа. – С. 8.
18. ЦДІА України, ф. 371, оп. 2, спр. 28, арк. 21–22.
19. Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 183–184.
20. Точеный П. Эпизоды августовских боев 1918 г. на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 83–84.
21. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 сентября. – С. 4–5.
22. Черниговская земская газета. – 1918. – 5 октября. – С. 7.
23. Черниговская земская газета. – 1918. – 23 августа. – С. 4.
24. Быструков В. Г. Городнянщина в 1917–1918 гг. – С. 117.
25. Малиновський Б. Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР) // Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017. – С. 82–83.

Рассмотрена проблема разделения Черниговской губернии в 1918 г. между Украинским государством гетмана П. Скоропадского и Советской Россией. Изучены крестьянские восстания в обеих частях губернии.

Ключевые слова: Гетманат П. Скоропадского, большевистский режим, крестьянские восстания.

The problem of division of the Chernihiv province in 1918 between the Ukrainian State of hetman P. Skoropadsky and by Soviet Russia is considered. In the article peasant revolts are investigational in both parts of province.

Keywords: hetmanat of P. Skoropadsky, bolshevist mode, peasant revolts.